

Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź — Zakład Narodowy im. Ossolińskich : Wydawnictwo PAN, 1988. — S. 166.

18. Partacz Cz. Polacy-Ukraińcy w II Rzeczypospolitej / Partacz Cz. — Warszawa : Książnica Polska, 1991. — S. 30.

19. Szabala J. Gospodarstwa osadników polskich na Wołyńiu w latach 1921—1939 / J. Szabala // Rocznik Chełmski. — 2003. — T. 9. — S. 223—226.

O. O. Семенів

УДК: 94 (477) «1939/1944»

НАСТУПАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1944 р.

На основі аналізу архівних документів, вітчизняної та зарубіжної наукової літератури досліджено хід визволення Тернопільської області від німецьких окупантів під час Другої світової війни. Висвітлено умови та фактори, що спричинили проведення Проскурівсько-Чернівецької та Львівсько-Сандомирської операцій на Тернопільщині, визначено характерні особливості підготовки і проведення цих операцій, проаналізовано їх результати та наслідки.

На основе анализа архивных документов, отечественной и зарубежной научной литературы исследован ход освобождения Тернопольской области от немецкой оккупации во время Второй Мировой войны. Освещаются условия и факторы, которые обусловили ход Проскуровско-Черновицкой и Львовско-Сандомирской операций на Тернопольщине, определяются характерные особенности подготовки и проведения этих операций, анализируются их результаты и последствия.

Based on analysis of the archived documents, published sources, home and foreign scientific literature motion of liberation of the Ternopil area is investigational from German occupation in the Second World War. Thus, main attention is sanctified to the questions of preparation and realization of battle actions in the geographical terms of area. Terms and factors, which stipulated motion Proskurov-Chernivtsi and Lvov-Sandomierz Offensives on Ternopil Region, are exposed, the

characteristic features of preparation and realization are outlined, their results are analysed.

Ключові слова: Друга світова війна, німецько-радянська війна, Про-скурівсько-Чернівецька операція, Східна Галичина

Проблеми Другої світової та Великої Вітчизняної воєн давно перебувають у центрі уваги вітчизняної історичної науки. Особливий інтерес до їхнього висвітлення виникає у науковій громадськості в рік святкування чергової річниці Перемоги над німецькими загарбниками. Тож постає проблема об'єктивного аналізу соціальних, економічних, військових аспектів історії Великої Вітчизняної війни та участі в ній України.

Однією зі складних і недостатньо вивчених сторінок історії зазначеного періоду, яка потребує неупередженого аналізу та всебічного вивчення, є період бойових дій на Західній Україні, особливо на Тернопільщині, де в 1944 році Червоною Армією були проведені широкомасштабні наступальні операції.

Протягом десятиріч у ретельно редагованій історичній літературі вивчалися лише позитивні аспекти наступальних операцій Червоної Армії. Натомість невдачі та прорахунки згадувались лише в таких інтерпретаціях, з яких було складно зробити правильні висновки.

Метою даної статті є з'ясування особливостей проведення військових операцій Червоної Армії у ході визволення Тернопільщини від німецьких окупантів у 1944 р. Дослідницькі завдання автор, зокрема, бачить у тому, щоб визначити хронологію визволення Тернопільщини в ході весняної та літньої кампаній 1944 р. Червоної Армії на Східному фронті, встановити етапи дій Червоної Армії з визволення Тернопільщини в 1944 р., проаналізувати характерні особливості наступальних та оборонних дій Червоної Армії на Тернопільщині під час визволення області, встановити, які тактичні операції здійснював вермахт для деблокади оточених Червоною Армією частин і з'єднань вермахту на території Тернопільщини та визначити їхні особливості.

В ході весняної та літньої кампаній Червоної Армії Тернопільщина в стратегічному відношенні стала ключовим елементом проведення низки наступальних операцій, включаючи глибинні операції та ліквідацію оточених угруповань.

Визволення Західної України від німецької окупації становить значний інтерес для дослідників Другої світової війни. Значну частину

досліджень, що стосуються періоду військових дій на Західній Україні, зокрема на Тернопільщині, становлять роботи радянських істориків. Значну частину праць радянського періоду, незважаючи на тенденційний підхід до висвітлення ситуації, виконано на достатньому фаховому рівні, тож вони досі актуальні.

Фундаментальними працями, в яких розглядалися питання визволення Тернопільщини у 1944 р., стали «История Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.» [9, 78 с.], 12-ти томне видання «История Второй мировой войны» [10, 117 с.], видання «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу 1941—1945 рр.» [15].

Колективи радянських істориків найбільшу увагу приділили найрезультативнішим та найуспішнішим моментам Проскурівсько-Чернівецької та Львівсько-Сандомирської наступальних операцій. Вони акцентували увагу на успіхах сил Червоної Армії, які наступали, і водночас мало й невизначено описували прорахунки радянського командування, що призвели до значних людських та матеріальних втрат. Схематично і тенденційно радянська історіографія висвітлювала дії вермахту в оборонних зусиллях на території Тернопільщини, існують значні неточності в описі задіяних німецьких сил, нумерації військових підрозділів тощо. Однобоко та поверхово розроблено питання стосунків між бійцями Червоної Армії, що наступала, та місцевим населенням Тернопільщини з огляду на його національну неоднорідність та політичну спрямованість.

Зарубіжні історики не могли отримати доступу до радянських військових та партійних архівів, тому події на Тернопільщині у 1944 р. описували дещо однобоко, спираючись на дані архівів німецької сторони. Водночас існують докладні історичні розвідки, що містять значний за обсягом та добре деталізований документальний матеріал. Події 1944 р. на Тернопільщині залишили відбиток у працях Л. Гарта [12], Д. Фуллера [16], К. Тіпельскірха [14], А. Бухнера [1]. Ці комплексні дослідження Другої світової війни, виконані окремими науковцями та групами колишніх високопосадових військових вермахту були покликані дати відповідь про причини невдач вермахту навесні 1944 р. в ході воєнних дій на Правобережній Україні загалом і на Тернопільщині зокрема.

Слід зазначати, що в літературі до сьогодні не було комплексно оцінено Проскурівсько-Чернівецьку наступальну операцію, немає праць, у яких вивчається та узагальнюється досвід наступальних дій

на Тернопільщині в контексті взаємодії різних родів військ за складних погодних і географічних умов, особливо мало вивчено проведення тактичної Тернопільської операції 60-ї армії.

Сучасна історична наука прагне критично переосмислити досвід бойових дій Другої світової війни. Науковці докладають зусиль для вивчення не лише позитивних та успішних військових операцій, але й негативних сторін Другої світової війни, встановлення історичної правди; аналізують та узагальнюють досвід воєнних дій обох супротивників. Останнім часом опубліковано низку фундаментальних праць, що стосуються Другої Світової війни взагалі та бойових дій 1944 р. на Тернопільщині конкретно. Останнім часом опубліковано низку праць, що висвітлюють трагічні сторінки Другої світової війни в Україні, зокрема роботи українських істориків І. Муковського, О. Лисенка [13], М. Коваля [11].

Питання взаємовідносин військовослужбовців Червоної Армії та цивільного населення України у період Другої світової війни висвітлено у праці В. Гриневича [3].

Події Другої світової війни на Тернопільщині певною мірою віддзеркалено в історіографії, хоча тема ця іще не стала об'єктом комплексного дослідження. В узагальнюючих працях події, пов'язані з темою, подаються в контексті суспільно-історичних процесів, а не в окремому ракурсі, що нерідко призводить до спрощених трактувань, які недостатньо передають складність та суперечливість військових дій на Тернопіллі.

З погляду географії військових операцій, Тернопільщину було визволено від німецької окупації в ході двох наступальних операцій — Проскурівсько-Чернівецької та Львівсько-Сандомирської.

Після завершення Корсунь-Шевченківської наступальної операції в результаті зимового наступу (грудень 1943 р.) на захід від Житомира, 1-ий Український фронт під командуванням генерала Ватутіна досяг Шепетівки, Рівного та Луцька. Таким чином, 13-тій і 60-тій арміям 1-го Українського фронту вдалось створити клин завширшки 100 км між двома німецькими арміями: 1-ю та 4-ю танковими [9, с. 154].

В такій ситуації Тернопільщина здобула величезне стратегічне значення в силу своїх географічних особливостей. На невеликій відстані від виступу проходила стратегічна залізниця Львів — Тернопіль — Проскурів — Жмеринка — Одеса, надзвичайно важлива для німецької сторони. Все забезпечення німецьких груп армій

«Південь» та «А» проходило завдяки цій магістралі. Перерізання такої важливої транспортної артерії стало б фатальним для угруповання вермахту в Правобережній Україні.

Враховуючи обстановку на ділянці дії 1-го Українського фронту, 18 лютого Ставка Верховного головнокомандування дає наказ про розробку плану березневої наступальної операції. Задум Ставки полягав в одночасному ударі трьох фронтів у чернівецькому, уманському та новобузькому напрямках для того, щоб розколоти угруповання німецьких сил на Правобережній Україні та ліквідувати групи армій «А» й «Південь». Стратегічною перспективою такого наступу був вихід до Карпат, що створювало сприятливі умови для наступу на Захід та на Балкани. Таким чином, Тернопільська область ставала ключовим елементом в операції, що потенційно могла завдати серйозної поразки Німеччині на Східному фронті.

Командування вермахту теж оцінювало небезпеку можливого наступу радянської армії в напрямку на Тернопіль та південь Тернопільщини. Зокрема на нараді в ставці ОКВ 10 лютого 1944 р. було прийнято відповідні рішення. Для посилення оборони в район Тернопіль — Проскурів додатково перекинули 1-шу, 7-му танкові дивізії, дивізію СС «Лейбштандарт Адольф Гітлер».

Головного удару березневої наступальної операції мали завдати війська 1-го та 2-го Українських фронтів. Зокрема 1-ий Український фронт (командувач — Ватутін В. Ф., пізніше — Жуков Г. К.) отримав завдання силами трьох загальновійськових та двох танкових армій ударити на ділянці Дубно — Шепетівка — Любар і розгромити німецькі сили в районах Кременця, Старокостянтинова, Тернополя [11, с. 5].

В смузі дії 60-ї армії, за рішенням Ставки Верховного головнокомандування, вводились у наступ дві танкові армії: 4-та і 3-тя гвардійська. При цьому напрямки наступу для них розподілялись так: 60-та армія — на Тернопіль; 4-та танкова — на Волочиськ; 3-тя гвардійська танкова — на Чорний Острів, Проскурів [11, с. 7].

Проскурівсько-Чернівецька операція в частині її проведення на Тернопільщині відбувалась у два етапи. Перший визначався наступальними діями на в північно-східній частині області й тривав з 4 до 21 березня 1944 р.

Наступальні дії на Тернопільщині характеризувались україн важкими умовами. Місцевість, де 1-й Український фронт проводив

наступальну операцію, вкрита густою мережею ярів та річкових ви- долинків. Форсування річок у цей час ускладнювалось їхніми весня- ними розливами. Недостатньо розвинута мережа автошляхів усклад- нила рух військ, які наступали, та полегшила німецьку оборону. Не- численні шосе використовувались для руху автотранспорту та арти- лерії на автотракторній тязі. Піхота й артилерія на кінській тязі мали користуватись ґрунтовими дорогами, які навесні відразу стали не- придатними до перевезень. У надзвичайно скрутних умовах частини Червоної Армії визволили північно-східну частину області, переріза- ли важливу залізничну магістраль Львів — Тернопіль — Проскурів. Починаючи з 8 березня, підрозділи 336-ї та 322-ї стрілецьких дивізій неодноразово намагалися взяти Тернопіль, який вважався ключовим елементом німецької оборони. Лише перекидання на цю ділянку 357-ї, 359-ї та 69-ї дивізій вермахту не дало можливості взяти цей стратегіч- ний вузол оборони [6, арк. 38].

Другий етап перебігу Проскурівсько-Чернівецької операції на Тернопільщині (21 березня по 17 квітня 1944 р.) було зумовлено про- веденням глибинних наступальних операцій. На цьому етапі Черво- на Армія здійснила широкомасштабні атаки в загальному напрямку на південь та південний захід.

21 березня, після перегрупування, в смузі дії 60-ї армії на Тернопільщині відновилися наступальні дії. На рубежі с. Романів- ка — м. Підволочиськ було зосереджено значні сили 4-ї танкової та 1-ї гвардійської армій. Внаслідок удару Червоної армії 21—22 берез- ня 1944 р. німецьку оборону глибоко пронизав наступальний клин, утворений 1-ю та 4-ю танковими арміями [18, л. 220].

Особливого успіху в наступі досягли частини 1-ї танкової армії генерал-лейтенанта танкових військ М. Е. Катукова. Зранку 23 березня вони оволоділи м. Чортків, а на ранок наступного дня ви- йшли на берег р. Дністер: у районі Заліщиків — 20-та гвардійська механізована бригада полковника Бабаджаняна; в районі Устечка — 1-ша та 21-ша гвардійські танкові бригади. Отже, потужним уда- ром з рубежу с. Романівка — м. Волочиськ, радянські сили 60-ї та 1-ї гвардійської загальновійськових армій, 1-ї та 4-ї танкових армій розкололи фронт групи армій «Південь» на дві частини. 4-та німець- ка танкова армія відійшла на лінію Озерна — Козлів — Маріампіль, 1-шу німецьку танкову армію було оточено в районі м. Кам'янець-

Подільський. У той самий період сили 60-ї армії оточили німецький гарнізон м. Тернопіль [18, л. 222].

Атакувальні дії Червоної Армії на Тернопільщині протягом 21—25 квітня характеризувались високою динамікою, сміливістю тактичних задумів та стрімкістю виконання. За короткий час танкові підрозділи змогли далеко просунутись у напрямку наступу, формувати значну природну перешкоду — р. Дністер.

З моменту оточення 24 березня розпочалися штурмові дії частин 60-ї армії генерала Черняховського, спрямовані на ліквідацію оточеного гарнізону в м. Тернопіль. Бої за Тернопіль тривали майже безперервно з 24 березня по 16 квітня. В цих боях зафіксовано вкрай запеклий опір німецької оборони та використання радянським командуванням тактики штурмової боротьби, що раніше застосовувалась лише у вуличних боях Сталінграда; артилерії великої потужності; нестандартного використання авіації [5, арк. 74].

В результаті наступальних дій Червона Армія здійснила два успішних оточення частин і з'єднань вермахту: під Тернополем та Кам'янець-Подільським. Через це на Тернопільщині в 1944 р. були характерними військово-тактичні операції вермахту, спрямовані на деблокування оточених частин та з'єднань. Зокрема на півдні Тернопільщини на початку квітня командування вермахту провело успішну операцію виведення з оточення 1-ї танкової армії вермахту під командуванням генерала Хубе, до складу якої входила 21 дивізія, серед них — дві дивізії СС.

Оточення 1-ї танкової армії вермахту в районі м. Кам'янець-Подільський створило можливість поставити німецьку армію на межу катастрофи. Знищення такого угруповання в умовах весни 1944 р. відкривало Червоній Армії прямий шлях до Європи — в Румунію, Угорщину і на Балкани.

Командувач групи армій «Південь» фельдмаршал Манштейн розробив план виходу армії з оточення. Для деблокади армії було створено фронтову групу, в яку включили новосформований 2-ий танковий корпус СС (9-та танкова дивізія СС «Гогенштауфен» і 10-та танкова дивізія СС «Фрундсберг»), 100-ту легкопіхотну (гірськострілецьку) дивізію, 367-му піхотну дивізію вермахту. Коли активність радянських військ на зовнішньому фронті оточення, що проходив на рубежах Озерна — Підгайці — Маріампіль, зменшилася, німецька сторона перегрупувалася і підготувалася до прориву [20, с. 78].

27 березня, відповідно до плану Манштейна, оточена 1-ша танкова армія Хубе завдала раптового удару на захід у загальному напрямку на Бучач. В авангарді прориву були дві елітні дивізії СС: «Лейбштандарте Адольф Гітлер» і «Дас рейх». Скориставшись несподіванкою, передові підрозділи, до яких входили ці дві дивізії СС, захопили переправи через Збруч на північ від м. Скала-Подільська. Отримавши від генерала Хубе звістку про успішний початок прориву, командувач групи армій «Південь» фельдмаршал Манштейн дає наказ про зустрічний удар з району м. Підгайці у південно-східному напрямку на м. Бучач.

9 квітня німецькі війська, які рухались на зустріч між собою, з'єднуються в районі м. Бучач. 1-ша танкова армія, що втратила більшу частину техніки, значну кількість особового складу, але зберегла структуру, зайняла місце в німецькій обороні на північ від Карпат [19, л. 151].

Причинами, що не дали радянським військам змоги знищити оточену 1-шу танкову армію вермахту, стали помилки в оцінці напрямку німецького прориву, незадовільна діяльність армійської та фронтової розвідок. Незважаючи на майже двотижневий термін, передислокування танкового корпусу та піхотних дивізій вермахту не було виявлено, тому воно стало повною несподіванкою для керівництва 1-го Українського фронту. Радянська винищувальна авіація мала перервати «повітряного моста», що забезпечував оточену групу паливом, проте незадовільно справилася з цим завданням.

Таким чином, оточення німецької 1-ї танкової армії в районі м. Кам'янець-Подільський не стало повторенням Сталінграда, хоча потенційно могло справити величезний вплив на розстановку сил на Східному фронті й, можливо, пришвидшити закінчення війни.

В районі Тернополя німецьким військам не вдалося прорватися до оточеного угруповання німецьких сил, незважаючи на створення потужної танкової групи з сил 8-ї танкової дивізії та 9-ї танкової дивізії СС. У ліквідації прориву в районі с. Городище — с. В. Ходачків Червона Армія задіяла значну кількість бронетехніки, включаючи найновіші на той момент важкі танки «ИС-2», які вперше зіткнулись у двобої з 507-м батальйоном танків «Тигр» [20, с. 109].

В ході літньої кампанії Червоної Армії, що виявилась у реалізації Львівсько-Сандомирської наступальної операції, Тернопільщина

стала базовим елементом грандіозного наступу. Від квітня до липня 1944 року Червона Армія в Тернопільській області дуже багато зробила для перегрупування частин, будівництва доріг, мостів тощо. В цей період народне господарство області було мобілізовано на підготовку майбутнього наступу. В її населених пунктах провели мобілізацію в частини Червоної Армії [11, с. 242].

13 липня, в результаті прориву фронту 60-ю та 38-ю арміями в районі села Колтів Зборівського району Тернопільської області, в прорив було введено 3-тю та 4-ту танкові армії. Введення в бій двох танкових армій в прохід завширшки 6 км відбулося тільки раз за всю історію Другої світової війни [13, арк. 150].

В результаті наступальних дій визволення Тернопільської області від німецької окупації завершилось до кінця липня 1944 р.

Таким чином, Тернопільщина, з огляду на її стратегічне географічне положення, стала ключовим елементом у воєнному протистоянні радянської та німецької сторін під час весняної та літньої військових кампаній 1944 р. в Україні. На території Тернопільщини в ході двох великих наступальних операцій, Проскурівсько-Чернівецької та Львівсько-Сандомирської, обома сторонами, що воювали, було застосовано широкий спектр стратегічних і тактичних прийомів військового мистецтва, включаючи глибинні наступальні операції, дії на оточення, штурмові дії в укріплених населених пунктах та тактику прориву з оточення й виходу з нього великих армійських сил. Важливими елементами військового протистояння на Східному фронті в березні — квітні 1944 р. на Тернопільщині стали дії Червоної Армії, спрямовані на ліквідацію оточених сил вермахту в районі м. Кам'янець-Подільський та м. Тернопіль і послідовні дії німецького командування з деблокади оточених військ.

Подальші дослідження мають ширше висвітлити питання військового протистояння Червоної Армії та вермахту на Тернопільщині. Заслужують на окремий науковий аналіз етапи визволення території Тернопільської області в 1944 р., зокрема важливим буде докладне дослідження штурмових боїв у м. Тернопіль, що тривали 39 днів березня — квітня 1944 р. Велике значення також матимуть дослідження реальних фактичних втрат особового складу Червоної Армії та з'ясування, де саме є поховання бійців у населених пунктах області, що дасть змогу встановити остаточну картину співвідношення людських втрат і впорядкувати облік таких показників.

1. Бухнер А. 1944. Крах на Восточном фронте / Бухнер А. — М. : Эксмо, 2006. — 416 с.
2. Гареев М. А. Маршал Жуков. Величие и уникальность полководческого искусства / Гареев М. А. — Уфа : Вост. ун-т, 1996. — 312 с.
3. Гриневич В. А. Національні проблеми в Червоній армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників. (Грудень 1942 — жовтень 1944 рр.) / Гриневич В. А. — К., 1994. — 240 с.
4. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). — Ф. Р-2004. — Оп. 1. — Спр. 7.
5. ДАТО. — Ф. Р-2004. — Оп. 1. — Спр. 3.
6. Там само. — Спр. 5. — Арк. 38.
7. Там само. — Спр. 8. — 150 арк.
8. Там само. — Спр. 9. — 131 арк.
9. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945 гг. — М. : Воениздат. — Т. 4: Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига (1944 год). — 1962. — 726 с.
10. История Второй мировой войны. 1939—1945 : в 12 т. — М. — Т. 9 : Освобождение территории СССР и европейских стран. Война на Тихом океане и в Азии. — 1978. — 574 с.
11. Коваль М. В. Україна: 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / Коваль М. В. — К. : Вища школа, 1995. — 194 с.
12. Лиддел Гарт Б. Г. Вторая мировая война / Лиддел Гарт Б. Г. — М. : АСТ, СПб. : Terra Fantastica, 1999. — 729 с.
13. Муковський І. П. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни / І. П. Муковський, О. Б. Лисенко. — К. : Книга Пам'яті України, 1997. — 568 с.
14. Типпельскирх К. История Второй мировой войны / Типпельскирх К. — СПб. : Полигон; М. : АСТ, 1999. — 483 с.
15. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. : у 3-х т. — К., 1969.
16. Фуллер Дж. Ф. Ч. Вторая мировая война 1939—1945 гг. Стратегический и тактический обзор / Фуллер Дж. Ф. Ч. — М. : Иностранная литература, 1956. — 544 с.
17. Центральный архив министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ). — Ф. 15 ск. — Оп. 90156 с. — Д. 8. — Арк. 6—18.
18. Там само. — Ф. 60-А. — Оп. 9519. — Од. зб. 3. — Арк. 220—228.
19. Там само. — Ф. 417. — Оп. 1. — Арк. 9.
20. Fricke G. «Fester Platz» Tarnopol 1944 / Fricke G. — Rombach, 1986. — 161 p.